

ԳՐԱԴՈՍԱԿԱՆ

HISTORY OF THE ARMENIANS

Moses Khorenatsi

Professor Robert W. Thomson հայագիտական աշխարհին կ'ընծայէ արժէքաւոր նոր հատոր մը Մովսէս Խորենացիի Հայոց Պատմութեան անգլերէն թարգմանութեամբ։ Արաքսինով եւ ներքինով վայելուչ հատոր մը, որ մեծաջան աշխատանքով իրագործուած է, եւ զնահապելի երկ մըն է Խորենացիի Պատմագիրքով զբաղողներուն համար։

Հակիրճ Յառաջաբանէ մը յետոյ՝ հատորին առաջին 61 էջերը գրաւուած են ընդարձակ ներածութեամբ մը, որուն կը յաջորդէ Պատմութեան թարգմանութիւնը, հանդերձ մեծաթիւ ծանօթութիւններով, էջ 65-354. ապա կու գան Յաւելուած մը եւ Յանկեր, էջ 357-408. Գիրքին վերջը գրուած է քարտէս մըն ալ որ կը ներկայացնէ Մովսէս Խորենացիի Հայագրասիր։

Ներածութեան եւ ծանօթութիւններուն մէջ շօշափուած կամ քննարկուած հարցերով մանրամասնօրէն զբաղիլ դուրս կը մնայ գրախօսականի մը սահմաններէն, ուստի պիտի բաւականանանք քանի մը նկատողութիւններ արձանագրելով այստեղ։

1. — Խորենացիի առաջագրանքը. — «Ձագգիս մերոյ կարգել ըզպատմութիւնն ճշդիւ՝ զթագաւորացն եւ զնախարարականաց ազգաց եւ տոհմից, թէ ո՛վ յուժմէ, եւ զինչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց, եւ ով ոք ի ցեղիցս որոշւոյց ընտանի եւ մերազնեայ, եւ ոյք ոմանք եկք ընտանեցեալք եւ մերազնացեալք, եւ զգործս եւ զժամանակս իւրաքանչիւր գրով գրողմել, ի ժամանակէ անկարգ ամբարտակին շինուածոյ մինչեւ ցայժմ» (Ա. գ.)։ Պատմահայրը իր այս առաջագրանքը իրագործած է կարելիութեան սահմանին մէջ։

2. — Խորենացիի ալբիւրնները. — Խորենացիին օգտուած է բազմապիսի աղբիւրներէ զորս կրնանք խմբաւորել այսպէս.

ա. — Գրաւոր աղբիւրներ, յանուանէ յիշուած եւ յայտնի. ինչպէս՝ Աստուածաշունչ Մատեան, Յովսէպոս, Ղերութնայ, Ագաթանգեղոս։

բ. — Գրաւոր յայտնի աղբիւր, առանց անունով յիշելու, ինչպէս՝ Ժամանակագրութիւն Եւսեբիոս Կեսարացիի։

գ. — Գրաւոր, յանուանէ յիշուած, անյայտ. ինչպէս՝ Մար Աբաս Կաթինա, Բարդաժան, Բարսուժայ, Ողիւմպ, Խոռոհրուտ, Եւագարոս, Պոլիկրատէս, Սկամադրոս։

դ. — Ենթադրարար՝ գրաւոր, առանց անունը յիշելու, անյայտ։

ե. — Գրաւոր, թէեւ յանուանէ յիշուած, բայց օգտագործուած ոչ թէ ուղղակի, այլ եւսերիոսի Քրոնիկոնին միջնորդութեամբ. ինչպէս՝ Արիւդենոս, Բազմալէպ, Բերոսոս, Կեփաղիսն, Յուլիոս Ափրիկանոս, Պորփիր, Փղեզոնիոս։

զ. — Անգիր, կորսուած, ժողովրդական վէպեր եւ զրոյցներ, երգեր եւ առասպելներ։ Ասոնց օգտագործուածով Խորենացին, զէթ մասամբ, կորսուած փրկած է թանկագին մասունքներ մեր վաղնջական բանահիւսութենէն եւ ազգային աւանդութիւններէն, ինչ որ արժանի է շնորհակալութեան։

Գալով Պատմահօր մերձաւոր ժամանակներուն, կը տեսնենք որ Դ. դարու երկրորդ կէտին և Ե. դարու առաջին կէտին պատահած իրադարձութեանց մասին տեղեկութիւններ քաղած է ան ժամանակակից անձերէ, ինչպէս կը գրէ քանի տեղ (Ա. զ, Դ. կ, Դ. կէ): Ան կախում չունի Փաւստոսէն, Կորնէնէն և Փարպեցիէն: Փաւստոս և Փարպեցի իրենց տեղեկութիւնները քաղած են Մամիկոնեանց շրջանակէն, իսկ Խորենացին՝ անոնց ոչ գաղափարակից Բաղրատունիներէն: Փաւստոսի և Փարպեցիի հետ տեղտեղ նմանութիւններ ունի Խորենացին, և այդ բնական է, քանի որ ինքը և անոնք կը գրեն նոյն դէպքերու մասին: միւս կողմէն բնականաբար ունի զգալի տարբերութիւններ անոնցմէ, որովհետեւ իր տեղեկութիւնները քաղած է ա՛յլ աղբիւրներէ:

3. — Խորենացիի ժամանակը. — Ինչպէս ըսինք վերեւ, Մ. Խորենացի իր Պատմագիրքը պատրաստելու ժամանակ մեծապէս օգտագործած է Հայոց անդիր բանահիւտութեան արամադրած առաջձը: Իր դիրքին կարեւոր մէկ մասը, կազմուած այդ առաջձով, ունի հնադրոջմ լեզու, և չափ աւելի բնական կերպով կը տեղաւորուի Ե. դարու առաջին կիսուն՝ քան թէ Բ. դարուն մէջ: Այս պարագայն իրաւունք կու տայ այն բանասէրներուն որոնք Խորենացին կ'ընդունին իրեւ Ե. դարու մասնագիր: Յետադարձ յաւելումներուն համար՝ անհրաժեշտ կը դառնայ ենթադրել այլ սկիւն անանուն, որ մինչ այդ հրապարակ չհանուած Պատմագիրքը իւրայատուկ լեզուով մը ըստ կոմս ճոխացուցած և հրապարակ հանած է Բ. դարուն:

4. — Պատմագիրքի աղբիւր. — Յայտնի է այժմ որ Խորենացիի Պատմութիւնը մեզի հասած է ոչ թէ իր սկզբնական անաղարտ ձևով, այլ դարեր յետոյ կատարուած զգալի և բազմազան աշխատութիւններով: Ասոնց մանրամասն քննութիւնը իհարկէ չի կրնար տեղաւորուիլ գրութեան ժողովանի մը սեղմ սահմաններուն մէջ: Այստեղ, սակայն, կ'ուզէինք դիտել առի հետեւադէպը:

ա. — Հասուածի տեղափոխութիւն?

Խորենացիի մօտ կը կարգանք. «Եւ արդ՝ ո՞չ արդեօք առաւել աստուծոյ դարմանցիս ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմութեանս, թէ որպէս յայանկցօք զանյայտ իրս վիշապաց, որք են յԱղատն ի վեր ի Մասիս» (Ա. 1.):

Բայց մինչև այստեղ պատմագիր հեղինակը այդպիսի բան մը չյայտնեց. ընդհակառակը Բ. Գիրքի Խմբ. գլուխին մէջ վիպասաններու պատմածներուն վերաբերմամբ գրած է. «Բայց յիշատակեսցուք և մեք կարճաօտիւք, և զայլարանութիւնն ճշմարտեսցուք»: Ուրեմն «զանյայտ իրս վիշապաց» և յարակից այլ դրուագներ պատմելէ և բացատրելէ յետոյ կրնար բռնի թէ, «յայտնեցօք զանյայտ իրս վիշապաց, որք են յԱղատն ի վեր ի Մասիս»: Հետեւորար Ա. Գիրքին Լ. գլուխին վերջին պարբերութիւնը գրեւորած պիտի ըլլար Բ. Գիրքի ԿԱ գլխուն մէջ, վերջին տողերէն առաջ հաւանաբար:

բ. — Կորսուած տողեր?

Վենետիկեան հրատարակութեան մէջ (1865, էջ 186) երրորդ Հատածի Յանկին վերջաւորութեան կայ սա ծանօթութիւնը. «Յերկուս օրինակս որք ունին զգանկս գլխոց, ի կատարածնս կայ և զլուսն այսպիսի. Տալի ցալիս ինք եւ ի Սոհակ Բագրատունի, այլ ի կարգին չեւրեւ և ոչ ի մին ի հինգ օրինակացն»:

Այն անձը որ գիրքին սկիզբը խօսք կ'ազդէ իր մեկենասին՝ երկ-
տասարդ և ուսումնասէր Սահակ Բագրատունի իշխանին, և զործին ըն-
թացքին ալ հարկ կը տեսնէ անոր խօսք ուղղելու քանիցս (զոր օր. էջ
48, 60, 62 69, 112, 250, ըստ աղ. 1865ի), ընտկան է որ իր զործին
վերջաւորութեան դարձեալ խօսք ուղղէր մեկենասին. այդ խօսքը սա-
կայն չէ հասած մեղի դժբախտաբար:

5. — Մաժկունեանքի մէկ Բագրատունիք. — Այստեղ թիւերս հարկ է
քանի մը խօսք ալ ըսել Բագրատունիներու և Մաժկունեաններու մըր-
ցակցութեան մասին, որ իրենան եկաւ Արշակունեաց Հարգութեան ան-
կումէն քիչ յետոյ: Հայկական թագաւորութիւնը վերականգնելու ջանքը
պիտի վիճակուէր առաջին հերթին Բագրատունեաց պահին, որ ըստ ա-
ւանդութեան հրէական ծագում ունէր և այդ կերպով կը կապուէր Ար-
րաճաճ նահապետին, որուն սերունդներէն յառաջ պիտի գային ազգե-
րու թագաւորները: Թագադիր Ասպետ մը բնականաբար պիտի նախըն-
տրէր Բագրատունի գլուխ մը Հայոց թագին համար: Խորհնացիի մեկե-
նասը Սահակ Բագրատունի ունէր բարձրանալու քիչ մ'փափաք, և հետա-
գային (481 թ.) հասաւ Հայաստանի մարզպանութեան աստիճանին, թա-
գաւորութեան տիրացման զօրքը թողլով իր արժանաւոր յաջորդներուն:

Պր. Թոմսընի ներկայ թարգմանութիւնը ունի մարուք տպագրու-
թիւն: Հակառակ արուած խնամքին սակայն սպրդած են կարգ մը վրի-
պակներ, որոնցմէ աւելորդ չէ կը կարծենք մատնանշել հետեւեալները:

էջ	տող	սխալ	ուղիղ
2	վարէն 3	Khorea	Khorean
39	վերէն 4	II	III
47	վարէն 3	II	III
81	վերէն 14	use	us
111	» 8	Gog	God
130-131		Alexander the valiant, Arshak	Alexander, the valiant Arshak
190	վարէն 17	arpank	drpank
246	» 20	Jersia	Persia
265	» 14	Mospuestia	Mopsuestia
284	վերէն 9	head	had
288	» 13	has	had
292	» 13-14	by and	by Shapuh and
323	» 11	Vramshapuh	Vram
328	» 15	deacon	dean
332	վարէն 7	dzayrawor	zhayrawor
341	» 22	t'shnamakan	t'shnamanakan
347	» 4	hrawiretsik	hrawiretsak

Խորհնացիի Հայոց Պատմութեան անգլերէնի թարգմանութեան
ծանր աշխատանքը յաջող կերպով գլուխ հանած է յարգելի թարգմա-
նիչը: Ի հարկէ նման ձեռնարկ մը գրեթէ անկարելի է որ ըլլայ ան-
թերի ամէն մասամբ: Ստորեւ կը ներկայացնենք շարք մը նկատողու-
թիւններ, առնելով նախ հայերէն բնագիրը, ապա Պր. Թոմսընի ան-
գլերէն թարգմանութիւնը, և ասոր ներքեւ տալով մերը:

- էջ 70, տող վերէն 9-10. — միթէ մատենան մերձ կայցէ ինձ
Is there not a book near me?
Is there a book near me?
- էջ 74, տող վերէն 1. — ով ուշիմ ընթերցասէրդ,
attentive reader,
intelligent reader,
- էջ 75, տող վերէն 14. — ի յուշմագունէ ... ումհմնէ Ասորոյ.
by a certain very learned ... Syrian.
by a certain very intelligent ... Syrian.
- էջ 82, տող վերէն 17. — այր ուշիմ,
a diligent man,
an intelligent man,
- էջ 89, տող վերէն 25. — այլ հարաւայինն արեգակնահմ լեառն,
But the mountain to the north that faced the sun,
But the mountain to the south that faced the sun,
- էջ 89, տող վերէն 29. — ծեր ոմն արդարեւ լեառն ի մէջ երիտա-
սարգացեալ լերանցն,
truly an old man of a mountain amid the younger ones,
truly an old mountain amid the younger ones,
- էջ 90, տող վերէն 22. — մերձ ի լեառնն հարաւոյ,
near the northern mountain,
near the southern mountain,
- էջ 95, տող վերէն 7-8. — Բիւր մի ի զօրացն
a thousand of his troops
ten thousand of his troops
- էջ 96, տող վերէն 22. — դադարեցուցանել,
to be destroyed,
to be discontinued,
- էջ 97, տող վերէն 22-23. — դնել զնա ի վերնատան ապարանիցն,
to place him on the roof of her palace,
to place him on the roof of the palace,
- էջ 99, տող վերէն 19. — չորից բիւրոց և երկուց հազարաց ա-
րանց անարուեստից զործաւորաց
forty-two thousand skilled workers
forty-two thousand unskilled workers
- էջ 100, տող վերէն 3. — ճարպոյ ինչ հեղման
molten wax
molten grease
- էջ 104, տող վերէն 2. — that is, Ninuas, չոր եղև յես ապանանե-
լոյն զԱրայն», միջանկեալ նախադասութիւնը դուրս մնացած է:
- էջ 108, տող վերէն 21-22. — զորոց մեզէն իսկ զհիմունս այս-
պիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք
As the basis for such matters we considered it right that we
ourselves should read
As the basis for such matters we have been fortunate to read
- էջ 122, տող վերէն 2-3. — ի բարձիցն Արգաւանայ
from the table of Argavan
from the thigh of Argavan

— Նկատի ունենալ որ տիկին Սաթիւնիկի «տենչանքը» բացատրե-
աւած է իբրեւ «արփանք» (Բ. ԽԹ.):

Էջ 124, տող վերէն 24. — առ ժամայն

in [its proper] time

instantly

Էջ 128, տող վերէն 10 և 12. — ուսանել

to teach

to learn

Էջ 132, տող վերէն 1. — զար կալեալ Արշակայ

Arshak bound him

Arshak arrested him

Էջ 145, տող վերէն 12-13. — ընկեցեալ ասին զարձանն ի ծով

they say that he threw the column into the sea

they say that the column was thrown into the sea

Էջ 151, տող վերէն 10. — ի յիւրոց զօրացն խողխողի

was slaughtered by his own army

was slaughtered by his own troops

Էջ 152, տող վերէն 23-24. — զար ի փղոսկրէ և ի բիւրեղէ կազ-
մեալ էր արծաթով

he embellished it with ivory, crystal, and silver

it was embellished with ivory, crystal, and silver

Էջ 156, տող վերէն 6. — նմա ընդ առաջ լինի ոմն Պակարոս ա-

He was opposed by a certain Pacorus

There came forwards some body called Pacorus

[նուն

Էջ 192, տող վերէն 22 և 25. — սսկէօղ

with golden rings

with a golden ring

Էջ 193, տող վերէն 4. — սսկէօղ

with gold rings

with a gold ring

Էջ 193, տող վերէն 25. — որդիքն արքային

the king's son

the king's sons

Էջ 194, տող վերէն 10. — ըստ հիւսիսայ

to the south

to the north

Էջ 203, տող վերէն 11. — որսալ կինճա և իշավայրիս

to hunt wild asses

to hunt wild boars and wild asses

Էջ 206, տող վերէն 6. — ձեան հիւսսայ կալեալ

overwhelmed by northern snow

overwhelmed by a snow-slip

Էջ 213, տող վերէն 20. — իւր տոհմայինքն

his relative

his relatives

Էջ 232. — Գլխ. — Հաղարարայնաբ Commander-in-chief էէ, այլ

ժողաւորապէս chief administrator. Commander-in-chiefը սպա-

րապետն է, որ ընդհանրապէս Մամիկոնեան տոհմէն կ'ըլլար

ժառանգաբար: Այստեղ զօրքերուն սպարապետն է Ար-

առաջագլխի [Մամիկոնեան], հաւանաբար սխալմամբ դարձած՝
Մանգուկունի: Յարգելի թարգմանիչը չի առնուել ներկայացուցած
է Արտաւազգի պաշտօնը իբրեւ Commander-in-chief of all the
Armenians (էջ 237):

էջ 249, առջ վերէն 4. — ցքառասուն և վեցերորդ

until the forty-seventh
until the forty-sixth

էջ 249, առջ վերէն 7. — մինչ ցախսուն և երրորդ ամն նսրին

until his fifty-second
until his fifty-third

էջ 255, առջ վերէն 2. — ստէպ ստէպ

very carefully
frequently

էջ 256, առջ վերէն 3-6. — եպիսկոպոս ... զի յոյժ փափաքելով
խնդրեն ... թէ ի հռչակեալ անուանէն Գրիգորի՝ ակնածես-
ցեն և ի նորին զաւակէ ... ըստ հրամանի

bishops ... because they are seeking (them) very ardently ...
that they will respect them for the famous name of Gregory
and his posterity ... according to (their) commands
a bishop ... because they are seeking one very ardently ...
that for the famous name of Gregory they will respect also
his posterity ... according to his commands

էջ 261, առջ վերէն 22. — հարաւային

northern
southern

էջ 274, առջ վերէն 19. — պտղաբերել յարդեանց անդաստանաց

fertile in fruits of the land
to bring fruits from the products of the land

էջ 286, առջ վերէն 13. — և ամենայն նախարարք

and the princes
and all princes

էջ 286, առջ վերէն 28. — բացէ ի բաց արաստահմանել զնա հրա-
he ordered him to be exiled [մայէ

he directly ordered him to be exiled

էջ 296, առջ վերէն 18. — Ելին և ի զօրացն համասիք նոցա

Their contemporaries from the Persian army also came forward
From the Persian army also came forward [youngsters] of the
same age

էջ 319, առջ վերէն 16. — հազներգարար

accurately
musically

էջ 321, առջ վերէն 2-3. — զքսան և զերկու յայանիսն

the twenty-two famous books
the twenty-two canonical books

էջ 324, առջ վերէն 16. — զի ի քարինս զիւաց է շահատակել

for it is the mark of demons to attack rocks
for it is proper to demons to brave among rocks

էջ 324, առջ վերէն 21. — ահա հայր քո և Աստուած ընդէ՞ր դան-

behold your father is a god, why do you hesitate? [գիտես
behold your father and god, why you are afraid?

- էջ 326, *առդ վերէն* 1. — *զկնի գնալոյն ի Հայոց Շապհոյ*
after the coming of Shapuh to Armenia
առդ վերէն 7. — *զքաջարեքութիւն սերմանաւոր պտղոց*
are prolific in citrus fruit
are prolific in seed-bearing fruits
- էջ 343, *առդ վերէն* 13. — *պատրել ի մոլոր հաւատակցութիւնն*
Յունաց
not to be deceived into an acceptance of the erring faith of
the Greeks
not to be deceived by the erring partnership of faith with the
Greeks
- էջ 343, *առդ վերէն* 22. — *մոլոր հաւատակցութիւն*
“erring faith”
erring partnership of faith
- էջ 345, *առդ վերէն* 1. — *հիւսել*
to fabricate
to include. — Հմմտ. էջ 100.
- էջ 346, *առդ վերէն* 9. — *թոռանց նորա*
to his nephews
to his grand-sons
- էջ 347, *առդ վերէն* 20-21. — *ուր զսկզբանն հրաւիրեցաք առնել*
թելադրութիւն
as for the early period we promised to compose one
as at the beginning we were called to make a suggestion
- էջ 350, *առդ վերէն* 10. — *բեմին*
of the sanctuary
of the pulpit
- էջ 351, *առդ վերէն* 13. — *իմով ամեն իմաստ արուեստիւ*
in my most erudite wisdom
in my omniscient profession

Փակելէ առաջ մեր այս հակիրճ գրախօսականը՝ պիտի ուղէինք
կրկնել թէ Խորենացիի Պատմութեան նման կնճառաւ երկ մը անգլերէնի
թարգմանելը գիւրին դործ մը չէր։ Այդ գծուարին դործը համբերա-
տար հոգիով գլուխ հանած է Պր. Թոմսըն, որով կ'արժանանայ հայա-
գէտներու և պատմասէրներու քերական շնորհակալութեան։

Ն. ԱՐԲ. ԾՈՎԱԿԱՆ